

KUR'ÂN'A GÖRE MÜSLÜMANIN GÖNÜL DÜNYASI: KALBİN EYLEMLERİ VE SORUMLULUĞU

Ali Akpınar *

Giriş

Kur'ân'a göre kişinin iradesi dışında gönlüne düşen, aklına gelen düşünce ve duyumlardan insan ne kadar sorumludur? İnsan bu düşünce ve duyumları frenlemek ve kontrol altında tutmak zorunda mıdır? Bu düşünce ve duyumlar, dünya ve ahirette insanın başına neler açar? Konuyla ilgili ayetlerde nesih söz konusu mudur? Bu konudaki ayetler ve hadisler birbirleriyle çelişmekte midir?

Kalp Eğitimi İle İlgili Ayetler

Kalp, yeri ne olursa olsun insanın davranışlarına yön veren, yahut davranışlarını içselleştirip onlara değer kazandıran merkezdir. Davranışlar, önce gönüllerde çimlenir, kök salar ve neşv ü nema bulur. Sonra da dış dünyaya açılır. En kamil ve en mükemmel davranış, kökü ile bağlantılı olan davranıştır. Kimi davranışlar vardır ki, söğüt köküne elma-armut aşılınmış ağaç gibi, kökü ile doğrudan bağlantılı olmayan davranışlardır. Bunlar inanılmadan ve istenmeyerek yapılan münafıkça yapılan davranışlardır. Kur'ân, münafıkların üşene üşene namaza kalktıklarından bahseder.¹ Çünkü münafık tipler, namazın kılınması gereken Allah'ın emri en temel bir ibadet olduğuna inanmazlar; ama dünyevi kimi endişe ve çıkarları hesaba katarak namaza kalkarlar. Böyle bir davranış ise, istenmeyen, sahibine ve başkalarına bir yararı olmayan davranışlardır. Bu yüzden İslam, insan davranışlarının beyni

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi

1 Nisa, 4/142; Tevbe, 9/54.

olan iç dünyaya büyük önem vermiştir. İşte o yüzden iman, kalbîn tasdikinden ibaret sayılmıştır. Dil ile ikrar ve davranışlara yansıtılmak ise, imanın ikincil şartlarından sayılmıştır.

İnsan hayatında bu kadar önemli olan gönül dünyası, İslama göre başıboş bırakılmamıştır. İslam, işe öncelikle gönüllerden başlamış ve iç dünyanın kontrolünü inancın elinde tutmaya gayret etmiştir. Nitekim, davranışların İslam katında anlamlı ve değerli olması, inanarak yapılmasına bağlanmıştır. İslam insanın ayrılmaz özelliği olan *Salih Ameli* (yararlı davranış, kişiye ve başkalarına dünya ve ahirette yararlı olan iş) iman etmeye endekslenmiştir.² İman ise, yukarıda da söylendiği gibi gönül işidir, kalbî doluluk/itminandır. İman, bir adı da El-Mümin olan, güven kaynağı olan Yüce Allah'a gönülden bağlanıp, güvende olmak ve etrafa güven vermek demektir.

İman gibi kalbî bir eylem olan *niyet* de son derece önemlidir. Müminin niyeti, amelinin kaptanıdır. Eylemlere değer kazandıran niyetler, yani oyapılan eylemlerin niçin ve ne adına yapıldığıdır. Bu yüzden niyet, eylemden önemlidir. Yüce Allah, inanan kullarını amelleriyle değil, niyetleriyle ebedî cennetine koyacak; inanmayanları da niyetleriyle ebedî cehennemine atacaktır. Aksi takdirde her iki grubun da ömürleri süresince cennette yahut cehennemde kalmaları gerekecekti. Zira Yüce Allah, mümine ebedî ömür vermiş olsaydı, o ebediyen Allah'a itaat edecekti. İnkarcı için de durum böyledir. Müminin niyetinin amelinden daha iyi olduğu gibi, kafirin de niyeti amelinden kötüdür.³

Allah'ı görüyormuş gibi yaşama demek olan *ihسان* makamı da tamamen kalble alakalıdır.

Öte yandan insanın söylediği her sözün, işlediği her eylemin onun iç dünyasında bir alt yapısı ve etkisi vardır. Yani insan, ya içindekini, söz ve eylemiyle dış dünyaya yansıtır; ya da insanın söyledikleri ve işledikleri onun iç dünyasında kalıcı izler bırakır.

İslamî ilimler arasında önemli disiplinlerden olan Akâid, Ahlak ve Tasavvufun temel gayesi, gönül dünyasının en güzel ve mükemmel bir biçimde dizayn etmek, kısaca gönül eğitimidir.

Yüce Allah, Hz. Adem ile Hz. Havva'ya "şu ağaçtan yemeyin" değil de, "şu ağaca yaklaşmayın"⁴ buyurmuştur. Bu, şu ağacın yanına yaklaşmayın demek

2 Bk. Bakara, 2/62; Maide, 569; Nahl, 16/197; İsrâ, 17/19 vb.

3 Bk. İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, ss. 199-200.

4 Bakara, 2/35; A'râf, 7/19.

değildir. Bunun anlamı, şu ağaçtan yemeyi içinizden, aklınızın kenarından bile geçirmeyin, onu hiç düşünmeyin demektir.

Aynı şekilde Kur'an'da "Ahlaksızlıklara, zinaya, yetim malına yaklaşmayın"⁵ buyrulmuştur. Bunun anlamı, sizi o yasaklara götürebilecek şeylerin hepsinden tamamen uzak durun, onu düşünmeyin, aklınızın ucundan bile geçirmeyin demektir. Çünkü bu yasaklanan şeyler düşünülür durulursa, şeytanın da vesvesesine kapı aralanmış olur ve sonuçta o yasakların içerisine düşülebilir. Bu nedenle iman adamı, günah ve kötülükleri içinde düşleyen, beyninde kurgulayan, gönlünde onlara yer veren kimse değildir. Zira o, hep iyilik ve güzelliklerin adamıdır. Onun her şeyi ve her işi iyi-güzeldir. İyi ve güzel düşünür, iyi ve güzel planlar yapar, iyi ve güzel işler söyler ve yapar.

Vahyin on üç senelik Mekke döneminde inen ayetler, genellikle kalp eğitimine ağırlık veren cümlelerden oluşmaktadır. Medine'de inen ayetlerde de aynı konu gelen hükümler arasında işlenmeye devam etmiştir. Pek çok ayette yer alan "Yüce Allah'ın iç dünyalarda olan her şeyi bilmesi" gerçeği, gönüller üzerinde ilâhi bir baskı kurarak onları iyiye güzele yöneltmek içindir.

Kur'an'da kalp ve kalple eş anlamlı yüzlerce ayet yer almıştır. Kalp kelimesi yüzden fazla, sadr kavramı 44, fuâd kavramı 16, akıl kavramı fiil olarak 49, nefis kavramı da üç yüze yakın yerde geçmektedir.⁶ Bunun yanında Kur'an'da kalbin eylemleri cümlesinden olarak iman, ilim, marifet, basiret, muhabbet, zikir, fikir, takva, teslimiyet, şirk, küfür, inkar, nifak, gaflet, şüphe, hased, kin, kibir, nefret gibi yüzlerce kavram ve konu yer almıştır.

Kur'an, muhatapı olan insanın iç dünyasının eğitimi üzerinde geniş bir biçimde durmuştur. Kur'an ayetleri, muhataplarının aklına hitap ettiği kadar, onların gönüllerine ve duygularına da hitap etmiştir. Bu yüzden Kur'an gerçekleri, insanı her yönden kuşatır ve isteklerini yerine getirmeye her yönden onu tahrik eder. Yirmi üç senelik bir zaman diliminde inen Kur'an ayetlerinin pek çoğunda, insanın iç dünyasının sağlam bir alt yapıya oturması, dizaynı, temizlenmesi ve sürekli iyiye/güzele doğru gelişmesi için uyarı ve yönlendirmeler yer almış, kalbin çeşitli eylemleri üzerinde durulmuştur. Bu ayetlerden bir kısmını iniş sırasına⁷ göre vererek, Kur'an'ın ko-

5 Enâm, 6/151, 152; İsrâ, 17/32, 34.

6 Bk. Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes*, ilgili maddeler.

7 Elimizdeki Kur'an Mushafında sure ve ayetler, Hz. Peygambere Cebrail'in son sunuşu demek olan Arza-i Ahire'deki sunum tertibine göre dizilmiştir. Elbette bu tertip, iniş sırasına göre değildir. Surelerin iniş sırasına göre tertibi ise kesin değildir. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu yüzden buradaki ayetler, nüzul sırasına göre sure tertibi esas alınarak verilmiştir. Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 86-87. Sure isimlerinden

nuya verdiği önemi ortaya koymaya çalışacağız:

a. Mekke Döneminde İnen Ayetler

İnsan, kabirlerde bulunanların çıkarılacağı ve kalplerde olanların ortaya konulacağı bir zamanın geleceğini bilmez mi? Adiyât, 14/100/9-10.

“Gönüllerine vesvese veren o sinsi vesvesecinin şerrinden, Allah’a sığınırım.”
Nas, 21/114/4.

Onlara: “İşte bu cennet, Allah’a yönelen, O’nun buyruklarına riayet eden; görmediği Rahman’dan korkan, Allah’a yönelmiş bir kalple gelen sizlere, hepinize söz verilen yerdir. Oraya esenlikle girin; işte sonsuzluk günü budur” denir. Kaf, 34/50/32-34.

Tüm sırların açığa çıkarılacağı gün. Târık, 36/86/9.

De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı.. haram kıldı. A’raf, 39/7/32.

And olsun ki, cehennem için de bir çok cin ve insan yarattık; onların kalpleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir. A’raf, 39/7/179.

Allah şüphesiz, göklerin ve yerin gaybını bilir. Doğrusu O kalplerde olanı bilendir. Fatır, 43/35/38.

Sen sözü istersen açığa vur, şüphesiz O gizliyi de, gizlinin gizlisini de bilir. Taha, 45/20/7.

İbrahim, “Sonrakilerin beni güzel şekilde anmalarını sağla. Beni nimet cennetine varis olanlardan kıl. Babamı da başısla, o şüphesiz sapıklardandır. İnsanların diriltileceği gün, Allah’a temiz bir kalple gelenden başka kimseye malın ve oğulların fayda vermeyeceği gün, beni rezil etme” demişti. Şuara, 47/26/84-89.

“Şüphesiz Rabbin onların gönüllerinin gizlediklerini de, açığa vurduklarını da bilir.” Neml, 48/27/74; Kasas, 49/28/69.

İçinizde olanı en iyi Rabbiniz bilir. İyi kimselerseniz bilin ki O şüphesiz, Kendine baş vuranları başışlar. İsrâ, 50/17/25.

Hakkında kesin bilgin olmayan şeyin ardına düşme. Şüphesiz kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur. İsrâ, 50/17/36.

Bilin ki, onlar Kuran okunurken gizlenmek için iki büklüm olurlar. Bilin ki, elbiselerine büründüklerinde bile Allah onların gizlediklerini ve açığa vurduklarını bilir. Çünkü O, kalplerde olanı bilendir. Hud, 52/11/5.

İçlerinde olanı Allah daha iyi bilir. Hud, 52/11/31.

Lakin kalpleri katılaştı, şeytan da yaptıklarını onlara güzel gösterdi. Enam, 55/6/43.

Onların kalplerini, gözlerini, ona ilk defa inanmadıkları gibi çeviririz; onları taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın bırakırız. Enam, 55/6/110.

Günahın açığını da gizlisini (Bâtıneh, kalbî günahlar, niyet, yönelme, tasarımı, kurma ve benzeri şeylerdir⁸) de bırakın. Günah kazananlar, kazandıklarına karşılık şüphesiz ceza göreceklere. Enam, 55/6/120.

İnkar edenin inkarcılığı seni üzmesin; onların dönüşü Bize'dir; o zaman, yaptıklarını kendilerine haber veririz. Allah, kalplerde olanı şüphesiz bilir. 57/31 Lokman 23.

Eğer inkar ederseniz bilin ki Allah sizden müstağnidir. Kullarının inkarından hoşnut olmaz. Eğer şükrederseniz sizden hoşnut olur. Hiç bir günahkar diğerinin günahını yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir; yaptıklarınızı o zaman size haber verir; çünkü O, kalplerde olanı bilir. Zümer, 59/39/7.

Yoksa senin için Allah'a karşı yalan yere iftira etti mi derler? Allah dilerse senin kalbini mühürler, batılı da yok eder, hakkı sözleriyle gerçekleştirir. Doğrusu O, kalplerde olanı bilendir. Şura, 62/4/24.

"Yoksa, kendilerinin sırlarını ve fısıltılarını duymayız mı sanarlar? Hayır; öyle değil; hem yanlarındaki elçilerimiz yazmaktadırlar." Zuhuruf, 63/43/80.

Onlara kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik; ama kulakları, gözleri ve kalpleri onlara bir fayda sağlamadı, zira, Allah'ın ayetlerini bile bile inkar ediyorlardı, alaya aldıkları şeyler onları kuşatıp yok ediverdi. Ahkaf, 66/46/26.

Sizler, sözlerinizi gizleseniz de açıklasınız da birdir; O, kalplerde olanı bilir. Hiç yaratan bilmez mi? Elbette O, hissedilmeyen gizlilikleri de bilir, her şeyden de haberdardır. Mülk, 77/67/13-14.

Hayır, hayır; onların kazandıkları kalplerini paslandırıp körletmiştir. Mutaffifin, 86/83/14.

b. Medine Döneminde İnen Ayetler

Allah, onların kalplerine ve kulaklarına mühür vurmuştur. Bakara, 87/2/7.

Kalplerinde hastalık vardır, Allah hastalıklarını artırmıştır. Bakara, 87/2/10.

Sonra kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı oldu. Bakara, 87/2/74.

İnkarları yüzünden buzağı sevgisi kalplerine sindirildi. Bakara, 87/2/93.

Allah sizi rastgele yeminlerinizden dolayı değil, fakat kalplerinizin kastedtiği yemin-

8 Bk. Beyzâvî, Hâzin, Nesefî Tefsirleri, Mecmuatün mine't-Tefâsir, c. II, s. 475.

lerden dolayı sorumlu tutar. Allah başıslayandır, Halim'dir. Bakara, 87/2/225.

Böyle kadınlara kapalı bir şekilde evlenme teklif etmenizde veya içinizden onlarla evlenmeyi geçirmenizde size sorumluluk yoktur. Allah onları anacağınızı bilir. Sakın meşru sözler dışında onlarla gizlice sözleşmeyin, müddet sona erene kadar nikah akdine kalkışmayın. İçinizde olanı Allah'ın bildiğini bilin de O'ndan çekinin. Allah'ın başıslayan ve Halim olduğunu bilin. Bakara, 87/2/235.

Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da gizleniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir, sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye kadirdir. Bakara, 87/2/284.

Elinizde bulunan esirlere, "Allah kalplerinizde bir iyilik bulursa, size sizden alınan daha hayırlısını verir, sizi başıslar, Allah başıslayandır, merhamet edendir" de. Enfal, 88/8/70.

Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme, katından bize rahmet başısla; şüphesiz Sen sonsuz başısta bulunansın. 89/3 Alu İmran 8.

Düşmandınız, kalplerinizin arasını uzlaştırdı da onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Alu İmran, 89/3/103.

Ey İnananlar! Sizden olmayı sırdaş edinmeyin, onlar sizi şaşirtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların öfkesi ağızlarından taşmaktadır, kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Eğer akıl ediyorsanız, şüphesiz size ayetleri açıkladık. Alu İmran, . 89/3/118.

İşte siz, onlar sizi sevmekten onları seven ve Kitapların bütününe inanan kimselelersiniz. Size rasladıkları zaman: "İnandık" derler, yalnız kaldıklarında da, size öfkelerinden parmaklarını ısıırırlar. De ki: "Öfkenizden çatlayın". Allah kalplerde olanı bilir. Alu İmran, 89/3/119.

Onlar, sana açmadıklarını içlerinde gizliyorlar... Bu, Allah'ın içinde olanı denemesi, kalplerinizde olanı arıtması içindir. Allah gönüllerde olanı bilir. Alu İmran, 89/3/154.

Evlatlıkları babalarına nispet edin, bu Allah katında en doğru olandır. Eğer babalarımın kim olduğunu bilmiyorsanız, bu takdirde onları din kardeşi ve dostlarınız olarak kabul edin. İçinizden kasdederek yaptıklarınız bir yana, yanılmalarınızda size bir sorumluluk yoktur. Allah, başıslar ve merhamet eder. Ahzab, 90/33/5.

Allah kalplerinizde olanı bilir; Allah bilendir, Halim olandır. Ahzab, 90/33/51.

İşte bunların kalplerinde olanı Allah bilir. Onlardan yüz çevir, onlara öğüt ver, kendilerine tesirli sözler söyle. Nisa, 92/4/63.

Allah gece tasarladıklarını yazıyor, onlara aldırış etme. Allah'a güven, vekil olarak Allah yeter. Nisa, 92/4/81.

Geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar; O kalplerde olanı bilendir. Hadid, 94/57/6.

Bu böyledir; kişinin Allah'ın nişanelerine hürmet göstermesi, kalplerin Allah'a karşı gelmekten sakınmasındandır. Hacc, 103/22/32.

İşte onlardır, Allah'ın kalplerine iman yazdığı kimseler. Mücadele, 105/58/22.

Ey Peygamberin eşleri! Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, kaymış olan kalpleriniz düzelmiş olur. Tahrim, 107/66/4.

Göklerde ve yerde olanları bilir; gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da bilir; Allah, kalplerde olanı da bilendir. Teğabün, 108/64/4.

Ama onlar yoldan sapınca, Allah da onların kalplerini saptırmıştı. Allah, yoldan çıkan milleti doğru yola erdirmez. Saff, 109/61/5.

İşte onlar Allah'ın, kalplerini arıtmak istemediği kimselerdir. Maide, 112/5/41.

Kalplerinde hastalık olanların, "Bize bir felaket gelmesinden korkuyoruz" diyerek onlara koştuğunu görürsün. Olur ki Allah bir zafer verir veya katından bir emir getirir de kalplerinde gizlediklerine içleri yananlara dönerler. Maide, 112/5/52.

Ancak Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, kalpleri şüpheye düşüp şüphelerinde bocalayan kimseler senden izin isterler. Tevbe, 113/9/45.

İki yüzlüler, kalplerinde olanı haber verecek bir surenin inmesinden çekiniyorlar. De ki: "Alay edin bakalım, Allah çekindiğiniz şeyi ortaya koyacaktır." Tevbe, 113/9/64.

And olsun ki, Allah, sıkıntılı bir zamanda bir kısmının kalpleri kaymak üzere iken Peygambere uyan Muhacirlerle Ensarın ve Peygamberin tevbelerini kabul etti. Tevbelerini, onlara karşı şefkatli ve merhametli olduğu için kabul etmiştir. 113/9 Tevbe 117.

Görüldüğü üzere ayetlerin büyük bir kısmı, Yüce Allah'ın iç dünyalarda olan her şeyi, gizlenip saklananları da bildiğine dikkat çekmektedir. Bu, O'nun bilgisinin enginliğini anlatma yanında, insan için de bir uyarıdır. Şöyle ki insan, açıktan bir şey yaparken nasıl, Allah'ın yaptığını bildiğini farkında olarak, yapıp ettiklerine dikkat ediyorsa, yahut etmesi gerekirse; aynı şekilde içinde gizlediklerini, kurup tasarladıklarını da Yüce Allah'ın bildiğinin şuurunda olarak içinden geçenlere de dikkat emelidir.

Ayetlerde, gizlenip saklanan her şeyin ahirette açığa çıkacağına da vurgu yapılmıştır. Bunun yanısıra ayetlerde, kalbin temizliği, iyiliği, arılığı, kalplerin uzlaşması, kalp hastalığı, vesvese, kalbin katılaşması, paslanması, mühürlenmesi, kayıp sapması gibi olumlu ve olumsuz kalp eylemlerine ve kalbin sorumluluğuna dikkat çekilmiştir.

Kalp eğitimi ile ilgili ayetler, Mekke döneminde olduğu gibi Medine döneminde de gelmeye devam etmiştir. Son inen surelerde de konu yine önemle işlenmeye devam etmiştir.

B. Kalp Eğitimi İle İlgili Hadisler

Konuyu çok fazla dağıtmamak için konumuzla ilgili kaynaklarımızda yer alan hadislerden en meşhur olanlarından bir kaçını vermekle yetineceğiz.

“İnsan vücudunda bir et parçası vardır ki o düzelirse bütün vücut düzelir, o bozulursa tüm vücut bozulur. Dikkat edin o et parçası kalptir.”⁹

“Ameller niyetlere göre değer kazanır.”¹⁰

“Müminin niyeti amelinden üstündür.”¹¹

“Yüce Allah, sizin şekillerinize ve mallarınıza bakmaz, ama O sizin kalplerinize ve amellerinize bakar.”¹²

“Sizden bir kötülüğe/münkere tanık olan, onu eliyle/gücüyle değiştirsin. Buna gücü yetmezse diliyle onu değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğz etsin. Bu ise imanın en alt noktasıdır.”¹³

“Kişi bir günah işlediği zaman, kalbine siyah bir nokta konur. Şayet günahattan vazgeçer ve tevbe ederse kalbi cilalanır. Böyle yapmayıp hatalara devam ederse siyah noktalar artar ve tüm kalbini kaplar..”¹⁴

“Dikkat edin! Emel ve arzularımız uzayıp size öleceğinizi unutturmasın. Yoksa kalpleriniz katılaşıyor.”¹⁵

“Şüphesiz Yüce Allah, konuşmadıkça yahut amel etmedikçe, ümmetimin gönlünden geçenleri bağışlamıştır.”¹⁶

“Bir kimse bir iyilik yapmaya niyetlenir de yapamazsa, Allah ona bir iyilik sevabı yazar. Hem niyetlenir, hem de o iyiliği yaparsa, on iyilik sevabı yazar ve bunu yediyüz, hatta daha fazlasına kadar artırır. Kim de bir kötülük yapmaya niyetlenir, ama vazgeçerse onun için tam bir iyilik sevabı yazar. Kötülüğe niyet eder ve onu işlerse, ona da bir günah yazar.”¹⁷

“Kabul edileceğine inanarak Allah’a dua edin. Unutmayın ki Allah, gafil bir kalple yapılan duayı kabul etmez.”¹⁸

9 Buharî, İman 39; Müslim, Müsakât 107-108; Ebû Davûd, Büyû’ 3; Tirmizî, Büyû’ 1.

10 Buharî, Bedü’l-Vahiy 1, İman 41; Müslim, İmaret 155; Ebû Davûd, Talak 11; Tirmizî, Fedâilü’l-Cihâd 16; İbn Mace, Zühd 26.

11 Aclûnî, Keşfü’l-Hafâ, c. II, s. 448.

12 Müslim, Birr 34; İbn Mace, Zühd 9.

13 Müslim, İman 78..

14 Tirmizî, Tefsîr 83; İbn Mâce, Zühd 29.

15 İbn Mace, Mukaddime 7.

16 Buharî, Eyman 15, Itk 6, Talak 11; Müslim, İman 201; Ebû Davûd, Talak 15; Nesâî, Talak 22; Tirmizî, Talak 8; İbn Mâce, Talak 14.

17 Müslim, İman 203-205; Tirmizî, Tefsîr 6, 10; Ahmed, I, 227, 242.

18 Tirmizî, Deavât 65.

*“Allahım! Beyaz elbiseyi kirden temizlediğin gibi kalbimi de hatalardan arındır.”*¹⁹

*“Allahım! Faydasız bilgidен, ürpermeyen kalpden, doymayan nefisten ve kabul olmayan duadan sana sığınırım.”*²⁰

*“Allahım! Senden doğru söyleyen bir dil ve selim bir kalp isterim.”*²¹

Hadislerde öncelikle dikkatimizi çekenleri şu şekilde özetleyebiliriz: Kalp, tüm davranışları etkileyen ve belirleyen bir merkezdir. Ameller, kalplerdeki niyetlere göre olumlu olumsuz değer kazanırlar. Ayrıca hadislerde kötülüklerle karşı kalbin tepkisi, kalbin katılaşması, kalp temizliği ile kalbin sorumluluğunu belirleyen açıklamalar yer almıştır.

Bakara Suresi 284. Ayeti Çerçevesinde Kalbin Sorumluluğu

Söz buraya gelmişken, kalbin eylemleri ve sorumluluğu ile ilgili en temel ve en tartışmalı ayet olan Bakara suresi 284. ayetle ilgili değerlendirmelere bakmak yerinde olacaktır. Söz konusu ayet şöyledir:

Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir, sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye kadirdir.

Ayetle ilgili çok çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve bunlar kaynaklarımızda tartışılmıştır.²² Bu görüşleri, maddeler halinde şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Ayet bir önceki ayette işlenen 'şahitleği gizleme' konusuyla ilgili olabilir. Buna göre ayetin anlamı şöyledir: Şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkardır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir.²³ Şahitlikle ilgili içinizdeki bilgilerinizi açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir.

Bu yaklaşıma göre, şahitliği gizleme, kamu hakkını ihlallere yol açabileceğinden sorumluluğu büyük bir günahtır. Bu görüş sahipleri, ayetler arası irtibattan ve ayetin bağlamından hareket ederek bu görüşü seslendirmişlerdir. Ancak, ayetin genel anlamlar ifade eden üslubu, mananın şahitliğe has kılınmasına engel teşkil etmektedir.

19 Buharî, Deavât 46; Müslim, Zikir 49; Tirmizî, Deavât 76.

20 Müslim, Zikir 73; Ebû Davûd, Vitir 329; Tirmizî, Deavât 68.

21 Tirmizî, Deavât 23; Nesâî, Sehv 61.

22 Bu görüşleri sıralayan Âlûsî konuyu şöyle bağlar: Bu görüşlerin hepsi tartışmalıdır. Konunun üzerinde sen de düşün, kim bilir belki söylediklerimizden daha güzelini yahut bir benzerini de sen bulabilirsin. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. III, s. 106.

23 Bakara, 2/283.

Ayet, şek ve yakîn gibi inançla ilgili konular hakkındadır. Bu anlayışa göre ayet kafirlerle ilgilidir. Buna göre mana şöyledir: Ey inkarcılar, içinizdeki küfür, inkar ve nifakı gizleseniz de açığa vursanız da Allah onlardan dolayı sizi sorgulayacaktır.

Ayeti belli bir zümreye has kılmak için ayette açık bir kanıt (karine) yoktur. Dolayısıyla ayetin anlam alanını daraltan bu görüş de pek tutarlı değildir.

Ayette “yühâzüküm” değil de “yühâsibküm” denmiştir. Muhasebe ise, daha çok Yüce Allah’ın iç dünyadakileri bilmesi anlamına gelir. Nitekim Râzî, Yüce Allah’ın kullarını hesaba çekmesini şu üç şekilde açıklar:

a. Bu, O’nun kullarının lehine ve aleyhine olanı bilmesidir. Halkın hesaba çekilmesi şöyle olur: Onlar yüce Allah’ın huzurunda dururlar ve amel defterleri onlara verilir.

b. Amellerinin karşılığını onlara vermesidir.

c. Yüce Allah’ın amellerinin sonucunun sevab mı yaksa ceza mı olduğunu kullarına bildirmesidir.²⁴

Bu yaklaşım da ayetin anlam alanını daraltmaktadır. Kur’ân’da Yüce Allah’ın, insanın içindekileri bildiğini ve kıyamette onları haber vereceğini açıklayan pek çok ayet yer almıştır. Bu ayetin onlardan farklı olarak söyledikleri olmalıdır.

Yüce Allah’ın, içinizde gizlediklerinizle sizi hesaba çekmesi, dünyevî musibetlerdir. Gönülden geçen şeylerden dolayı sorgulanma vardır, ama bu, dünyada çeşitli gam ve kederle olur, ahirette ise sorgulama olmaz. Bu görüş Hz. Aişe’den nakledilmiştir.

Bu yaklaşım da insanın gönlüne düşen/aqlına gelen ve içinde gizlediği her şeyden sorgulanacağı, bunun ise güç yetirilemez bir şey olduğu varsayımından yola çıkılarak söylenmiştir. Zaten ayette sorgulamanın (muhâsebe) dünyada olacağına dair açık bir kanıt da yoktur.

İnsanın içinden geçirip de eyleme dönüşmeyen şeyler affedilmiştir. Ayet, iç dünyada yer edip eyleme dönüşen şeylerden sorumlu olunacağını haber veriyor.

Râzî, bu görüşü, sorumluluğun özellikle kalbî fiillerle gerçekleşeceğini gerekçe göstererek zayıf bulur. Zira cezalandırmalar da kalpdeki niyetlere göredir. Nitekim uyuyanın ve unutkanın cezalandırılmayışı buna delildir.

Yüce Allah, kullarını yapıp ettikleriyle sorgulayacağı gibi, eyleme dönüştürmedikleri niyetleriyle de sorgular. Ama müminleri affeder, diğerlerini ise

24 Bk. Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, c. V, ss. 190-191.

cezalandırır. Nitekim ayetin devamında buna işaret edilmiştir. Dolayısıyla ayeti şöyle bir takdirle anlamak mümkündür: “*Yühâsibküm bihillah in şâe*” (Allah dilerse, onunla sizi hesaba çeker.)²⁵

Râzî bunu şöyle ifade eder: Ayetin devamında yer alan “sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder” ifadesi, içinden geçirdiği hoş görmeyenleri Allah'ın bağışlayacağına, hoş görenlere ise azab edeceğine işaret etmektedir. Ayette mümin kafir ayırımına delalet eden açık bir ifade yoktur. Üstelik 282. ayet “Ey iman edenler!” ifadesiyle başlamış, bir sonraki ayette yine iman edenlere “siz seferde olursanız” şeklinde yine müminlere yönelik olarak gelmiş, konumuz olan ayetten sonraki iki ayette de müminlerin imanı ve dualarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla ayet öncelikle müminlere hitap etmektedir.

Yüce Allah, kullarını yaparak açığa vurduklarıyla hesaba çekeceği gibi, niyetlenip yapmadıklarıyla da hesaba çekecektir. Bu ise insanın gücünün üstünde bir yükümlülüktür. Bu yüzden bu anlayışa göre ayette nesih vardır. Şöyle ki,

Ayetin inişi hakkında, kaynaklarımızda şu rivayet²⁶ yer almıştır: Ayet inince Ebubekir, Ömer, Abdurrahman b. Avf, Muaz, bir grup insanla beraber Peygamberimize gelip şöyle dediler: *Ey Allah'ın Rasülü! Yüce Allah, bu ayetiy-le bizi güç yetiremeyeceğimiz bir şeyle sorumlu tuttu. Bizden biri içinden öyle uygunsuz şeyler geçirir ki!? Peygamberimiz, Siz İsrailoğulları gibi, işittik isyan ettik mi demek istiyorsunuz?! Oysa size düşün, işittik itaat ettik, demenizdir. Bu durum, onlara çok ağır geldi. Bir süre sonra “Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar”²⁷ ayeti indi. Bunun üzerine Peygamberimiz şöyle buyurdu: “Doğrusu Yüce Allah, ümmetimin içinden geçirip de eyleme dönüştürmedikleri ve seslendirmedikleri şeyleri onlara başışladı.”²⁸*

İlim adamlarımızın büyük bir kısmı ise ayette neshin söz konusu olmadığını söylerler. Ayette neshin olmadığını söyleyenler gerekçelerini²⁹ şu şekilde ortaya koyarlar:

25 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. III, s. 423.

26 Buhârî, *Tefsîr* 2/54-55; Müslim, *İman* 199; Ahmed, c. II, s. 412; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, ss. 142-149; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, c. VII, s. 125; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. III, s. 427; Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-muhît*, c. II, s. 360; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. I, ss. 338-339.

27 Bakara, 2/286.

28 Buhârî, *Eyman* 15, *İtk* 6, *Talak* 11; Müslim, *İman* 201; Ebû Davûd, *Talak* 15; Nesâî, *Talak* 22; Tirmizî, *Talak* 8; İbn Mâce, *Talak* 14. Müslim bu hadisi “Allah'ın insanın içinden geçirdiği şeyler, kalpte yerleşmedikçe onları bağışlaması babı” başlığı ile verir.

29 Neshin şartlarıyla ilgili olarak bk. Şakir Erkan, *Kur'an'da Nesih*, ss. 41-43

a. *Nevevî*, bu hadisi açıklarken özetle şunları söyler: Ayette nesih vardır, sözü su götürür. Çünkü nesih, iki hükmü birbiri üzerine bina etmek mümkün olmadığı zaman söz konusu olur. Oysa rivayette geçen iki ayet, birbiriy-le çelişmemektedir. Şöyle ki ilk ayet umum ifade etmekte, diğeri ise onu tah-sîs etmektedir.³⁰

b. Ayet muhkemdir, nesih söz konusu değildir. Zira nesih, bir hükmün başka bir hükümle kaldırılmasıdır. Oysa "lâ yükellifullah" ayetinde hüküm kaldırma yoktur. Zaten konumuzla ilgili olan ayet Allah'ın kullarını hesaba çekeceğini söylemektedir. Bu ille de onları cezalandıracağı anlamına gelmez.³¹

Neshin olabilmesi için, insanların havâtırdan³² daha önceden sakındırıl-maları gerekirdi. Oysa böyle bir şey söz konusu olmamıştır. Zira her teklif, güç yetirilebilecek şekildedir. Dinde güç yetirilemeyecek şeylerin teklifi söz konusu olmamıştır.

Neshin olabilmesi için, havâtır denilen insanın iradesi dışında gönlüne düşen kötü şeyler için bir cezanın öngörülmesi gerekirdi. Böyle bir şey de olmamıştır. Zira böyle bir şey, güç yetirelemeyecek bir şeyin teklifi demek olur ki bu Kur'ân'ın ruhuna aykırıdır.

Nesih, *ihbârî* cümlelerde yani emir ve yasaklarda olur, oysa ayette, açık şekilde herhangi bir emir ve yasak yer almamıştır.

Yine neshin söz konusu olabilmesi için, önce mükelleflerin maslahatına uygun bir hüküm gelmeli, bir süre sonra bu hüküm maslahata ters düşmelidir. Vakıada böyle bir şey de olmamıştır.³³

Ayetin nesh edildiğine dair sahâbeden gelen rivayet hakkında da şu de-ğerlendirmeler yapılmıştır: Bir kere ayet iner inmez, sahâbenin hemen Hz. Peygambere başvurup bazı sorular sormaları, onların Kur'ân'ı anlama konu-sundaki hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. Onlar akla gelen ve gönüle dü-şen her şeyin ayetin içerisine girip girmediğinden emin olabilmek için Pey-gamberimize bu soruları yöneltmişler ve Peygamberimizin açıklamalarıyla rahatlamışlardır. Onların olayı rivayet ederken "nesih" kelimesini "beyân, izah, tahsîs" anlamında kullanmışlardır. Zira nesih, ilk dönemlerde bu an-

30 Muhyiddîn en-Nevevî, *el-Minhâc*, c. II, ss. 327-329.

31 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, c. III, ss. 149-151.

32 Havâtır ve ilgili bazı kavramların tanımları için bk. Adem Ergül, *Kur'ân ve Sünnet Işığında Kalbî Hayat*, ss. 344-349.

33 Bk. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, c. VII, ss. 125-126; Tabatabâî, *el-Mîzân*, c. II, s. 439; M. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. III, ss. 139-141.

lamlarda kullanılmıştır. Yahut sahâbe bu rivayetlerinde 'nesh' kelimesini kullanmamıştır, ama sonraki ravîler öyle algılamış ve manen rivayet ederken bu kavramı kullanmış olabilirler.³⁴

Ayet muhkem olup hükmü geneldir. Ayete göre Yüce Allah, kullarını yaptıklarıyla hesaba çekebileceği gibi; yapmayıp içlerinde ısrarla gizledikleri niyet ve iradeleriyle de hesaba çekebilir. Pek çok ilim adamının tercihi olan ve kanaatimizce isabetli olan görüş de budur. Ayeti şu şekilde anlamak da mümkündür: İçinize yerleşen şeyleri gizleseniz de Allah onlardan dolayı sizi hesaba çekecektir. Zira kin, hased, günaha başışıklık, günahı kanıksama, kötülüklerle karşı duyarsız kalma gibi insanın gönlünde yer etmiş olan şeyler, insanın iradesi ile olan şeylerdir. İnsan isterse, bunları savabilir ve bunlardan kurtulabilir. Dolayısıyla iç dünyada yer eden bu gibi şeyler sorumluluğu gerektirir. Ayetteki "mâ fi enfüsiküm" (nefislerinizdeki şeyi) anlamına gelen zarf-ı müstekardan hareketle, gönülde yerleşmiş ve karar kılmış duygu, düşünce ve niyetlerden Yüce Allah'ın kullarını hesaba çekeceği rahatlıkla çıkarılabilir. Ayetteki "açığa vursanız da, gizleseniz de" ifadesinden hareketle de şunlar söylenebilir: Bir şeyi açığa vurmamak ve gizlemek iradeyle ilgilidir. Dolayısıyla insanların iradeleriyle gizledikleri şeylerden sorumlu olduklarını, iradeleri dışında akıllarına gelen, gönüllerine düşen şeylerden sorumlu olmadıklarını söyleyebiliriz.³⁵

Buna göre gönülden geçen şeyleri iki grupta değerlendirmek mümkündür:

Birincisi, geçici olarak akla gelen, sahibinin hoşlanmadığı, ama savamadığı şeylerdir ki bunda sorgulama yoktur. Havâtır da denilen bu şeyler çoğu zaman irade dışında insanın gönlüne düşüverir, aklına geliverir. Bunlar ilk başta etkin değildir ve eyleme dönüşme imkanları yoktur. "Kim de bir kötülük yapmaya niyetlenir, ama vazgeçerse onun için tam bir iyilik sevabı yazar. Kötülüğe niyet eder ve onu işlerse, ona da bir günah yazar"³⁶ hadisi bununla ilgilidir.

İkincisi ise, içinde sürekli yer edenlerdir ki kişi bunlardan dolayı sorumludur. Birinci gruptaki şeyler zamanla iç dünyada yerleşir ve etkinlik kazanmaya başlarlar. İman, küfür, şirk, nifak, kin, hased gibi kalbî eylemler,

34 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. III, ss. 105-106; Tabatabâî, *el-Mîzân*, c. II, s. 437; M. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. III, ss. 140-141.

35 Bk. Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-muhît*, c. II, s. 360; Tabatabâî, *el-Mîzân*, c. II, s. 436; M. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. III, s. 139; Elmalılı, *Hak Dini*, c. II, ss. 991-992.

36 Müslim, İman 203-205; Tirmizî, Tefsîr 6, 10; Ahmed, c. I, ss. 227, 242.

dış dünyada eyleme dönüşme de kişi bunlardan dolayı sorumludur ve sorgulanacaktır. Çünkü kişi bunları savabilir, ve savmak için de uğraşmalıdır. Dinin emrettiği nefisle mücâhade işte budur. Dinin mücadele etmeyi emrettiği havâtır ise sorumluluk sebebidir. Zaten havâtır söz ve davranışlarla dış dünyaya yansır, havâtır olmaktan çıkar. Hırsızlığı tasarlayıp hırsızlık yapan kimse gibi. Ama bir kişi hırsızlığı tasarlayıp kendiliğinden vazgeçerse yukardaki hadisin kapsamını girer. Herhangi bir dış etkenle vazgeçerse sorgulanıp sorgulanmayacağına dair iki görüş ileri sürülmüştür.³⁷

Konuyla ilgili olarak *Tabatabâî* de şunları söyler: Muhâsebe, kalplerin kazandığı şeylerdir. Kazanılan şeyler, ister kalple yapılsın, isterse diğer organlarla yapılsın, sahibi için sorumluluğu gerektirir. Nitekim surenin son ayetinde “Herkesin kazandığı iyilik lehine, kazandığı kötülük de aleyhinedir” buyrulmuştur.³⁸ Nitekim “Şüphesiz kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.”³⁹, “..Allah kalplerinizin kastettiğinden dolayı sorumlu tutar”⁴⁰ gibi ayetler kalbin bu sorumluluğuna dikkat çekmektedir. Bu gibi ayetler, günaha ısrar eden, kin, hased, kibir gibi hastalıklara mübtela olan kalbin bu eylemlerinden dolayı sorgulanacağını bildirmektedir. Dolayısıyla kalp de diğer organlar gibi düşünüp inandıklarından sorumludur.

Yüce Allah, kuluna tüm azaları gibi, kalbini de nerede ve nasıl kullandığını soracaktır.⁴¹ Ayetler, insanın sürekli murakabe ve musâhabe halinde olmasını istemektedir.⁴² “İnananlar arasında çirkin şeylerin (Fâhuşe) yayılmasını arzulayan kimseler için dünyada da ahirette de çetin azap vardır. Allah bilir siz bilmezsiniz”⁴³ ayeti de, çirkin şeylerin yayılmasını istemek ve onlardan hoşlanmanın dünya ve ahiret azabına sebep olacağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kur’ân, kalp eğitimine büyük önem vermiştir. Yüzlerce ayet ve hadiste kalp eğitimi ile ilgili açıklamalar ve uyarılar yer almıştır. Bunları bir bütün olarak

37 Bk. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, c. VII, s. 125; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, c. III, ss. 130-131; M. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, c. III, ss. 139-140.

38 Tabatabâî, *el-Mîzân*, c. II, ss. 436-439.

39 İsrâ, 17/36.

40 Bakara, 2/225; Ahzab, 33/5.

41 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, ss. 259-260; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. XV, s. 107.

42 Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, c. I, s. 215.

43 Nûr, 24/19.

okuyan kimse, kalbinden de sorumlu olduğunu anlayacak ve nifak, şirk, inkar, küfür gibi itikâdî sapmalardan; hased, kibir, kin gibi ahlâkî düşüklüklerden; günah kurguları, kötülük planları gibi lüzumsuz ve zararlı şeylerden kalbini/gönlünü/beynini korumaya çalışacaktır.

Konu ile ilgili ayet ve hadisler bir bütün olarak değerlendirilirse, aralarında herhangi bir çelişkinin olmadığı ve bunların birbirlerini açıklayıp tamamladıkları görülür. *“Kim de bir kötülük yapmaya niyetlenir, ama vazgeçerse onun için tam bir iyilik sevabı yazar. Kötülüğe niyet eder ve onu işlerse, ona da bir günah yazar”* *“Doğrusu Yüce Allah, ümmetimin içinden geçirip de eyleme döndürmedikleri ve seslendirmedikleri şeyleri onlara bağışladı”* gibi hadisler insanın elinde olmadan ve geçici olarak gönlüne düşen şeyler içindir. Bu noktada insana düşen, en kısa zamanda onlardan kurtulmaya çalışmasıdır. Bunun için akıl ve gönül dünyasını boş tutmamaya, lüzumlu şeylerle onları meşgul etmeye çalışmak gereklidir. Yüce Allah'ı hatırlama ve anma demek olan *zikir*; O'na dönme ve yönelme demek olan *tevbe*; *marifetullah*, *muhabetullah*, *tefekkür*, *tezekkür*, *nefis tezkiyesi*, *muhasebe* ve *murakabe* gibi kalbî eylemler bunun için emredilmiştir.

Bakara suresinin sonlarında yer alan incelediğimiz ayet de muhkem ve hükmü müminler başta olmak üzere herkesi kapsayan bir ayettir. Yüce Allah, Kur'ân'ın en uzun suresi olan Bakara suresinde itikad, ahlak, ibadet ve muamelât ile alakalı pek çok hükmü açıkladıktan sonra, surenin sonunu bu ayetle bağlayarak yapılması gerekenlerin iyi niyet ve içtenlikle yapılmasını istemiştir.

Kalp de diğer organlar gibi Allah'ın insandaki emanetlerinden birisidir. İnsan diğer organları gibi, kalbini de nerede ve nasıl kullandığından sorumludur. Kalbin en başta gelen fonksiyonu olan niyet, insanın duygu, düşünce, söz ve davranışlarına değer kazandıran bir kalp eylemidir. Yazımızı Peygamberimizin dualarıyla bağlayalım:

“Allahım! Beyaz elbiseyi kırden temizlediğin gibi kalbimi de hatalardan arndır.”

“Allahım! Faydasız bilgiden, ürpermeyen kalpden, doymayan nefisten ve kabul olmayan duadan sana sığınırım.”

“Allahım! Senden doğru söyleyen bir dil ve selim bir kalp isterim.”